

DANUTA BORECKA-BIERNAT

Uniwersytet Wrocławski

Styl wychowania w rodzinie a zachowanie agresywne w sytuacji ekspozycji społecznej

1. Wprowadzenie teoretyczne

W wychowaniu zbiorowym dzieci i młodzieży w przedszkolach, szkołach, na koloniach letnich itp. szczególnie częste są sytuacje społecznie trudne. Jednym z ich rodzajów są sytuacje ekspozycji społecznej. M. Tyszkowa (1977, s. 438) definiuje je jako „sytuacje, w których jednostka wystawiona jest na widok publiczny, skupia na sobie uwagę innych ludzi, jest przez nich oglądana (słuchana) i obserwowana, słowem – zajmuje tzw. pozycję centralną i jest (ona sama lub czynności przez nią wykonywane) przedmiotem oceny ze strony innych”. Sytuacje takie występują np. w szkole, gdy uczeń odpowiadający wobec klasy skupia na sobie uwagę nauczyciela, kolegów; podczas publicznego oceniania uczniów na apelu szkolnym; na zebraniach, gdy osoba zabierająca głos w dyskusji jest słuchana i obserwowana przez pozostałych uczestników w trakcie referowania zadanego tematu; podczas egzaminu; na zawodach sportowych, w których zawodnicy wykonują zadania sportowe wobec zgromadzonej widowni, itp.

Sytuacja ekspozycji społecznej przy określonym układzie i właściwościach osobowości jednostki, nabiera cech sytuacji trudnej typu zagrożenie, w której – jak pisze T. Tomaszewski (1966, s. 239) „zachodzi zwiększone prawdopodobieństwo naruszenia jakiegokolwiek wartości cenionej przez podmiot działający”. U osoby znajdującej się w stanie zagrożenia i niepokoju, wynikającego za sprawą sytuacji ekspozycji społecznej, następuje uruchomienie mechanizmów obronnych, umożliwiających ochronę zagrożonego obrazu własnego „ja”, „ego”, poczucia własnej wartości, osobistej godności, dobrej opinii, dodatniej samooceny, wyrażających się m.in. w zachowaniu agresywnym. Z badań P. Jakobsona (1961) wynika, że na sytuację społeczną, w której młodzież spotyka się z dezaprobatą, upokorzeniem ze

strony innych, reaguje agresją. W badaniach D. Kubackiej-Jasieckiej (1975) sytuacja, która poprzedzała akty agresji kierowanej przeciwko otoczeniu, była interpretowana przez osoby badane jako obniżająca wartość samego siebie, zmierzająca do wywyższenia atakującego a własnego poniżenia. Na poniżający charakter sytuacji składały się obraźliwe uwagi pod adresem badanych, czy wyśmiewanie. Dla E. Whitea i R. Lippita (cyt. L. Berkowitz, 1962) agresja zorientowana na odnowę szacunku dla siebie, zostaje wzbudzona tylko w sytuacjach powodujących obniżenie samooceny „w oczach własnych i innych ludzi”. R. Stach (1980) stwierdza, że zachowanie agresywne pojawia się wówczas, gdy sytuacja w jakiej znalazła się jednostka, oceniana jest przez nią jako zagrażająca jej bezpieczeństwu psychicznemu. Wyniki badań Z. Skornego (1968) świadczą, że agresywne zachowanie uczniów w starszym wieku szkolnym, bywa następstwem negatywnej oceny, bądź to ich postępów w nauce, bądź to sprawności fizycznej, czy też zachowania się w szkole i poza szkołą.

Konkretna forma reakcji na trudną sytuację typu interakcji społecznej zależy od tego, jakim repertuarem zachowań jednostka dysponuje. W przypadku sytuacji ekspozycji społecznej największym prawdopodobieństwem jest zareagowanie przez człowieka, reakcją zajmującą pierwsze miejsce w hierarchii jego potencjalnych odpowiedzi na sytuacje trudne. Jak twierdzi M. Tyszkowa (1986) formy reagowania w sytuacjach społecznie trudnych kształtują się u dzieci pod wpływem procesu oddziaływania wychowawczego rodziców, jego specyficznych form, a mianowicie stosowania wymagań, ograniczeń, systemu karania, nagradzania, stopnia akceptacji wychowanka. Te podstawowe, czy najważniejsze elementy składowe sytuacji wychowawczej rozpatrywane we wzajemnej interakcji – według M. Pilkiewicza (1976) – określają styl wychowania w rodzinie.

Szereg badaczy wskazuje na rodzinę, jako na główne źródło uwarunkowań zachowań agresywnych. Przeprowadzone badania empiryczne m.in. przez M. Ziemińską (1969), A. Baldwina, J. Kalthorna, F. Breese'a (cyt. M. Ziemska, 1986), E. Botenberga (1975), L. Berkowitza (1962), ukazują, że zaburzone stosunki uczuciowe w rodzinie, brak zainteresowania emocjonalnego ze strony rodziców, postawa odrzucenia, wyraźne konflikty uczuciowe między dzieckiem a rodzicami, sprzyjają w istotny sposób w wykształceniu się agresji u dziecka.

Na podstawie analizy wyników badań J. Kostrzewski i T. Szulc (1980), M. Plopa (1983), S. Blumenfeld (cyt. M. Zalewska, 1971) stwierdzają, że nadmierna koncentracja uczuciowa, obojga rodziców na dziecku, do czego dołącza się hojne obdarowywanie wychowanka przedmiotami materialnymi, spełnianie jego zachcianek, służy powstawaniu i rozwojowi zachowań agresywnych.

Wyniki badań J. Ranschburga (1980), E. Delaney'a, H. Gibsona, H. Crossa, G. Davisa (cyt. M. Ziemska, 1969), M. Plopy (1983) wskazują, że rodzice wychowując dziecko w atmosferze wysokich wymagań, przyczyniają się do kształtowania i manifestowania zachowań agresywnych u niego.

Rodzice w celu kierowania postępowaniem swego dziecka, egzekwowania swych wymagań, zakazów stosują techniki dyscypliny wychowawczej. Prezentowane wyniki badań empirycznych, min. Olweusa (cyt. R. Kohnstamm, 1989), L. Berkowitza (1962), M. Kosowskiego (1977), M. Lefkowitz, L. Waldera, L. Erona (1971), K. Pospiszyla (1973) dowodzą, że stosowanie przez rodziców punitywnych metod dyscyplinarnych (kara cielesna, pozbawienie przywilejów), pozostaje w łączności z wysokim poziomem agresji u dziecka. Ponadto analiza wyników badań empirycznych min. B. Lachowskiej (1986), J. Ranschburga (1980), W. Beckera (1962), E. Muszyński (1983), M. Rymarskiej (1979) ukazuje również, że stosowanie przez rodziców technik podkreślania mocy, kar fizycznych w połączeniu z odrzuceniem uczuciowym dziecka lub z wysokim, bądź niskim ograniczeniem jego swobody i samodzielności wiąże się z agresją u wychowanka.

Zaprezentowane właściwości sytuacji wychowawczych dziecka agresywnego wskazują na style wychowania w rodzinie, które cechuje negatywne nastawienie rodziców do dziecka i niski lub wysoki stopień kontroli jego zachowań oraz nastawienie pozytywne rodziców wobec dziecka wraz z niskim stopniem kontroli jego aktywności.

2. Zmienne oraz problem i hipotezy badawcze

W przeprowadzonych badaniach przyjąłm za zmienną niezależną: styl wychowania w rodzinie oraz za zmienną zależną: zachowanie agresywne w sytuacji ekspozycji społecznej.

Styl wychowania w rodzinie określam jako charakterystyczny sposób postępowania rodziców z dzieckiem. Wyraża się on określonym, względnie stałym stosunkiem emocjonalnym rodziców do dziecka, w stawianych mu wymaganiach, nakładanych ograniczeniach i środkach wychowawczych, posiadających najczęstsze zastosowanie w egzekwowaniu nałożonych nań obowiązków (por. A. Pluta, 1979; H. Malewska, H. Muszyński, 1962; M. Pilkiewicz, 1980).

Za zmienną zależną w przeprowadzonych badaniach przyjąłm zachowanie agresywne w sytuacji ekspozycji społecznej. Zachowanie agresywne określam jako zachowanie skierowane przeciw określonym osobom, rzeczom, przybierające formę napaści fizycznej lub słownej. Jego skutkiem są nie tylko rzeczywiste szkody moralne, materialne, lecz również takie, które mogłyby być ich następstwem, jakkolwiek w rzeczywistości nie wystąpiły. Zachowanie agresywne pojawia się, gdy sytuacja w jakiej znalazła się jednostka, oceniana jest przez nią jako zagrażająca poczuciu własnej wartości lub obniżająca wartość samego siebie. Taką sytuacją stanowiącą zagrożenie dla samooceny podmiotu jest społeczna ekspozycja (por. Z Skorny, 1966; R. Stach, 1989).

Przyjmując za przedmiot mych badań wpływ stylu wychowania w rodzinie na kształtowanie się zachowania agresywnego w sytuacji społecznej ekspozycji, za-

sadniczy problem badawczy formułuję w postaci następującego pytania: Czy i jaka istnieje zależność między stylem wychowania w rodzinie a zachowaniem agresywnym w sytuacji ekspozycji społecznej?

Dla rozwiązania powyższego problemu, sformułowałam następującą hipotezę badawczą, do weryfikacji której posłuży analiza wyników przeprowadzonych badań empirycznych:

Zachowanie agresywne w sytuacji ekspozycji społecznej warunkuje styl wychowania w rodzinie, który charakteryzuje nastawienie negatywne rodziców do dziecka i niski lub wysoki stopień kontroli jego zachowań oraz nastawienie pozytywne rodziców wobec dziecka wraz z niską kontrolą jego aktywności.

3. Metody własnych badań

W celu zweryfikowania powyższej hipotezy zastosowałam następujące metody badawcze:

1. Technika Nominacyjna do Badania Zachowań Agresywnych w Sytuacji Ekspozycji Społecznej – opracowanie własne;
2. Kwestionariusz Zachowań Agresywnych w Sytuacji Ekspozycji Społecznej (KZA w SES) – opracowanie własne;
3. Kwestionariusz Stylu Wychowania w Rodzinie „Biografia Ucznia” M. Pilkiewicza (wersja skrócona).

Technika Nominacyjna przeznaczona jest do badania grupowego w klasie szkolnej, podobnie jak inne techniki socjometryczne, z których się wywodzi. Diagnostuje ogólny poziom nasilenia zachowania agresywnego jednostki w sytuacji ekspozycji społecznej. Wypełniana anonimowo przez uczniów, zawiera pytania o nazwiska osób wyróżniających się w opinii koleżanek i kolegów z klasy wysokim i niskim stopniem manifestowania zachowania agresywnego wobec nauczycieli i rówieśników. Pytania te ułożone są w postaci: „Kto w klasie...”.

Kwestionariusz KZA w SES przeznaczony jest zarówno do indywidualnego, jak też grupowego badania nasilenia zachowania agresywnego w sytuacji ekspozycji społecznej młodzieży w średnim wieku szkolnym. Zawiera 28 opisów zachowań agresywnych w sytuacji ekspozycji społecznej. „KZA w SES” pozwala na obliczenie wskaźnika poziomu nasilenia poszczególnych kategorii zachowań agresywnych („Af”, „As”) oraz wskaźnika ogólnego poziomu nasilenia zachowania agresywnego w sytuacji ekspozycji społecznej („A”). Dokładniejsze omówienie KZA w SES przedstawiłam w czasopiśmie „Psychologia Wychowawcza” 1989, nr 5.

W celu określenia stylu wychowania w rodzinie widzianego „oczami dziecka”, posłużyłam się skróconą wersją kwestionariusza „Biografia Ucznia” w opracowaniu M. Pilkiewicza. Składa się z 26 pytań związanych z zachowaniami rodziców wobec osoby badanej. Odpowiedzi dziecka są źródłem informacji o poszcze-

gólnych składnikach stylu wychowania w rodzinie: 1. stosunku emocjonalnym rodziców do dziecka; 2. poziomie stawianych mu wymagań; 3. częstości kontroli jego zachowań; 4. jakości stosowanych przez rodziców wzmocnień. Uwzględniając układ tych składników, kwestionariusz określa styl wychowania w rodzinie, spośród 9 następujących: autokratyzm: punitywny, rygorystyczny, okazjonalny, wychowanie: odrzucające, zaniedbujące ograniczające swobodę, nadmiernie opiekuńcze, liberalne, demokratyczne.

4. Charakterystyka badanej populacji i przebieg badań

Badania przeprowadzono w szkołach podstawowych we Wrocławiu i w Jeleniej Górze, w latach 1987–90. Objęły one 803 uczniów z klas siódmych i ósmych, spośród których wyłoniono osoby o wysokim i niskim poziomie nasilenia zachowania agresywnego w sytuacji ekspozycji społecznej.

Badania przebiegały w dwóch etapach. Pierwszy etap miał na celu, za pomocą Techniki Nominacyjnej i Kwestionariusza Zachowań Agresywnych w Sytuacji Ekspozycji Społecznych, wyselekcjonowanie do dalszych badań osób, cechujących się w sytuacji ekspozycji społecznej wysokim poziomem nasilenia zachowania agresywnego oraz grupy kontrolnej o niskim poziomie zachowania agresywnego.

Celem drugiego etapu badań było dokonanie weryfikacji hipotezy. Właściwe badania odbywały się w zespołach liczących po kilka osób; byli to najczęściej uczniowie tej samej klasy. Zastosowałam Kwestionariusz Stylu Wychowania w Rodzinie „Biografia Ucznia” M. Pilkiewicza (wersja skrócona).

5. Analiza wyników badań

Poszukując przyczyn zachowania agresywnego młodzieży w sytuacji ekspozycji społecznej, poddałam analizie styl wychowania w rodzinie badanej populacji, jako czynnika różnicującego doświadczenia uczniów agresywnych i nieagresywnych. Źródłem danych wykorzystanych przy charakterystyce i porównaniu stylów wychowania w rodzinie młodzieży agresywnej i nieagresywnej, były wyniki badania kwestionariuszem „Biografia Ucznia” M. Pilkiewicza (wersja skrócona). Użyte wyniki prezentuje tabela nr 1.

Różnice, z uwzględnieniem płci, w zaobserwowanym rozkładzie liczebności osób o wysokim i niskim poziomie nasilenia zachowania agresywnego we wszystkich stylach wychowania w rodzinie, po zastosowaniu testu chi-kwadrat z tablicy wielodzzielczej z poprawką Yatesa, nie są statystycznie istotne na poziomie ufności $\alpha = 0,05$. Oprócz wychowania zaniedbującego i liberalnego, pozostałe style wychowania w rodzinie są nielicznie prezentowane przez obie grupy badanej młodzieży.

Rodzaje stylów wychowania w rodzinie młodzieży agresywnej i nieagresywnej

Grupy osób badanych	Style wychowania w rodzinie								
	AR	AP	AO	WOd	WZ	WOs	WNO	WD	WL
„A”									
Ogółem: n	0	7	7	0	27	0	1	7	25
(100) %	0	9,5	9,5	0	36	0	1	9	34
Dziewczęta: n	0	1	1	0	6	0	1	1	10
(100) %	0	5	5	0	30	0	5	5	50
Chłopcy: n	0	6	6	0	21	0	0	6	15
(100) %	0	11	11	0	39	0	0	11	28
„NA”									
Ogółem: n	1	2	4	0	23	0	8	3	33
(100) %	1	3	5	0	31	0	11	4	45
Dziewczęta: n	1	2	3	0	12	0	4	1	23
(100) %	2	4	7	0	26	0	9	2	50
Chłopcy: n	0	0	1	0	11	0	4	2	10
(100) %	0	0	4	0	39	0	14	7	36

„A” – osoby o wysokim poziomie nasilenia zachowania agresywnego w sytuacji ekspozycji społecznej; „NA” – osoby o niskim poziomie nasilenia zachowania agresywnego w sytuacji ekspozycji społecznej; AR – autokryzm rygorystyczny; AP – autokryzm punitywny; AO – autokryzm okazjonalny; WOd – wychowanie odrzucające; WZ – wychowanie zaniedbujące; WOs – wychowanie osiągnięciowe; WNO – wychowanie nadmiernie opiekuńcze, WL – wychowanie liberalne; WD – wychowanie demokratyczne

W związku z tym możliwość zbadania różnic w rozkładzie liczebności osób agresywnych i nieagresywnych w sytuacji ekspozycji społecznej pod względem stylów wychowania w rodzinie, zachodzi wówczas, gdy rozdzieli się style wychowawcze na cztery grupy, ze względu na charakter czynników wychowawczych: stosunek emocjonalny rodziców do dziecka (pozytywny, negatywny) i stopień kontroli jego zachowań (wysoki, niski), będących podstawą podziału stylów wychowania w rodzinie przez M. Pilkiewicza (1978). Pierwszą grupę stylów wychowania w rodzinie (oznaczona I) obejmującą autokryzm: rygorystyczny, punitywny i okazjonalny charakteryzuje negatywny stosunek emocjonalny rodziców do dziecka i wysoka kontrola jego zachowania. Wychowanie: odrzucające i zaniedbujące, uwzględnia druga grupa stylów wychowania w rodzinie (II), którą cechuje negatywne uczucie rodziców do dziecka wraz z brakiem kontroli jego zachowania. Trzecia grupa rodzinnych stylów wychowania (III) ujmująca wychowanie: osiągnięciowe i nadmiernie opiekuńcze, odznacza się miłością, akceptacją ze strony rodziców dziecka i kontrolą jego zachowania. Wychowanie: demokratyczne i liberalne wyznaczają czwartą grupę stylów wychowawczych w rodzinie (IV), w której dziecku okazuje się serdeczność, aprobatę i pozostawia swobodę.

Zależności występujące między poziomem nasilenia zachowania agresywnego w sytuacji ekspozycji społecznej a grupą stylów wychowania w rodzinie przedstawia tabela 2.

Tabela 2

Porównawcze zestawienie grup stylów wychowania w rodzinie młodzieży agresywnej i nieagresywnej

Grupy osób badanych	Grupy stylów wychowania w rodzinie			
	I	II	III	IV
„A”				
Ogółem: n	14	27	1	32
(100) %	19	37	1	43
Dziewczęta: n	2	6	1	11
(100) %	10	30	5	55
Chłopcy: n	12	21	0	21
(100) %	22	39	0	39
„NA”				
Ogółem: n	7	23	8	36
(100) %	9	31	11	49
Dziewczęta: n	6	12	4	24
(100) %	13	26	9	52
Chłopcy: n	1	11	4	12
(100) %	4	39	14	43

$x = 8,3$ (Ogółem); $x = 11,8$ (Chłopcy); $df = 3$; $\alpha < 0,05$; $C = 0,25$ (Ogółem); $C = 0,36$ (Chłopcy)

Z danych zawartych w tabeli 3 i obliczonego testu chi-kwadrat wynika, że zachodzi istotny statystycznie związek między poziomem nasilenia zachowania agresywnego całej populacji badanej jak i chłopców a grupą stylów wychowania w rodzinie. Siła związku (korelacja) między tymi dwiema zmiennymi jest niska (0,25/Ogółem/ i 0,36/Chłopcy/), zależność wyraźna, lecz mała. U dziewcząt nie istnieje statystycznie istotna zależność między nasileniem agresji a grupą stylów wychowania w rodzinie.

Zachowaniu agresywnemu całej populacji badanej jak i chłopców w sytuacji ekspozycji społecznej sprzyja I i II grupa stylów wychowania w rodzinie, cechując się brakiem akceptacji, wrogością rodziców w stosunku do dziecka jak i swobodą lub kontrolą jego zachowania, przybierającą postać częstego wtrącania się dorosłych w sprawy wychowanka. Charakter wymiarów I i II grupy stylów wychowania w rodzinie wskazuje na autokratyzm: punitwny, okazjonalny i wychowanie zaniedbujące.

Przeprowadzając obliczenia statystyczne, sprawdziłam jak silne zależności występują pomiędzy stopniem nasilenia zachowania agresywnego w sytuacji

ekspozycji społecznej a poszczególnymi grupami stylów wychowania w rodzinie. Uwzględniłam tylko relacje między grupą stylów wychowania w rodzinie właściwą dla osób agresywnych (I, II) a grupą rodzinnych stylów wychowania charakterystycznych dla osób nieagresywnych (III, IV). Powyższe zależności przedstawia tab. 3.

Tabela 3

Wskaźnik chi-kwadrat i współczynnik odchylenia wielodzielczego (C) między grupami stylów wychowania w rodzinie

Grupa osób badanych	Zestawienie grup stylów wychowania w rodzinie:			
	I – III	II – III	I – IV	II – IV
Ogółem: 2				
X	5,71	4,04	nieistotne	nieistotne
C	0,45	0,30		
Dziewczęta:				
X	nieistotne	nieistotne	nieistotne	nieistotne
C				
Chłopcy: 2				
X	8,05	3,89	nieistotne	nieistotne
C	0,45	0,39		

Każda otrzymana wartość statystyki jest wyższa od wartości krytycznej wynoszącej 3,841 przy poziomie istotności 0,05 i 1 stopnia swobody. W związku z tym różnice w rozkładzie liczebności osób o wysokim i niskim poziomie nasilenia zachowania agresywnego między grupą I i III oraz II i III stylów wychowania w rodzinie, są istotne statystycznie. Świadczy to o tym, że powstawaniu wysokiego nasilenia zachowania agresywnego sprzyja I grupa stylów wychowania w rodzinie, charakteryzująca się wrogością, brakiem akceptacji wychowanka w rodzinie i wysokim stopniem kontroli jego zachowania. Charakter składników I grupy stylów wychowania w rodzinie wskazuje na autokratyzm: punitywny i okazjonalny. Istotną rolę w kształtowaniu zachowania agresywnego zachowania odgrywa również II grupa rodzinnych stylów wychowania, w której w skrajnym przypadku rodzice nie interesują się dzieckiem, jego postęпами w szkole, zainteresowaniami, towarzyszeniem, planami życiowymi, niczego do niego nie czują, niczego od niego nie oczekują i pozostawiają mu maksymalną swobodę. Jakość czynników II grupy stylów wychowania w rodzinie wskazuje na wychowanie zaniedbujące.

Największa wartość współczynnika korelacji C jest między I i III grupą stylów wychowania w rodzinie i wynosi 0,45 zarówno dla osób badanych (traktowanych jako całość), jak i w przypadku chłopców (w podejściu cząstkowym). Współczynnik wskazuje, że najbardziej sprzyjającą grupą stylów wychowania w rodzinie

w całej populacji osób badanych jak i u chłopców wysokiego poziomu zachowania agresywnego, jest grupa I. Oznacza to, że z dystansem uczuciowym rodziców względem dziecka i wysoką kontrolą jego zachowania związane jest wysokie nasilenie agresywnego zachowania w ekspozycji społecznej.

6. Wnioski

Najważniejsze wyniki związane z hipotezą zakładającą istnienie zależności między stylem wychowania w rodzinie a zachowaniem agresywnym w sytuacji ekspozycji społecznej przedstawiają się następująco:

1. Kształtowaniu zachowania agresywnego sprzyja grupa stylów wychowania w rodzinie charakteryzująca się brakiem akceptacji, wrogością rodziców w stosunku do dziecka i swobodą lub kontrolą jego zachowania. Jakość wymiarów tej grupy stylów wychowania w rodzinie wskazuje na autokratyzm: punitywne, okazjonalny oraz wychowanie zaniedbujące.

2. Najbardziej sprzyjająca grupa stylów wychowania w rodzinie u osób badanych, szczególnie u chłopców wysokiego nasilenia zachowania agresywnego w sytuacji ekspozycji społecznej, odznacza się dystansem uczuciowym rodziców do dziecka i kontrolą jego zachowania. Charakter czynników wychowawczych tej grupy stylów wychowania w rodzinie wskazuje na autokratyzm: punitywne i okazjonalne.

3. Grupy stylów wychowania w rodzinie odgrywają większą rolę w kształtowaniu zachowań agresywnych u chłopców niż u dziewcząt.

Przedstawione wyniki badań nie weryfikują hipotezy dotyczącej zależności stylu wychowania w rodzinie, w którym dziecku okazuje się miłość, aprobatę pozostawiając mu jednocześnie dużą swobodę a wysokim stopniem nasilenia zachowania agresywnego w sytuacji ekspozycji społecznej. Natomiast sugerują, że podstawowym wymiarem stylu wychowania w rodzinie mającym szczególne znaczenie dla kształtowania zachowania agresywnego, jest negatywny stosunek emocjonalny rodziców do dziecka, niż stopień kontroli jego aktywności dokonywany w procesie wychowawczym.

Literatura

- Becker W., *Consequences of different kinds of parental discipline*, [w:] M. Hoffman, L. Hoffman (eds.) *Review of child development research*, vol 1, Russell Sago Foundation, New York 1962
- Berkowitz L., *Aggression. A social-psychological analysis*, Mac Graw Hill, New York 1962
- Borecka-Biernat D., *Kwestionariusz Zachowań Agresywnych w Sytuacji Ekspozycji Społecznej*. „Psychologia Wychowawcza” 1989. nr 5
- Bottenberg E., *Aggressivität und perzipierte elterliche Erziehungstile*, *Revue Suisse de Psychologie pure et applique'e*, „Psychologie” 1975, 2
- Guilford J., *Podstawowe metody statystyczne w psychologii i pedagogice*, PWN, Warszawa 1964

- Jakobson P., *Izuczenije czuwstw u dietej i podrostown*, Izd. Akademii Ped. Nauk RSFSR, Moskwa 1961
- Kohnstamm R., *Praktyczna psychologia dziecka*, WSzIP, Warszawa 1989
- Kosewski M., *Agresywni przestępcy*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1977
- Kostrzewski J., Szulc T., *Postawy rodzicielskie a zachowanie przystosowawcze młodzieży w wieku 14–15 lat*, „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne” 1980, 6
- Kubacka-Jasiecka D., *Funkcjonowanie społeczne osób agresywnych i samoagresywnych*, Ossolineum Wrocław 1975
- Lachowska B., *Techniki wychowawcze stosowane przez rodziców a obraz własnego „ja” u ich dzieci*, „Problemy Rodziny” 1986, 2
- Lefkowitz M., Walder L., Eron L., *Learning of Aggression in Children*, Boston 1971
- Małewska H., Muszyńska H., *Kłamstwo dzieci*, PZWSz, Warszawa 1962
- Muszyńska E., *Wychowanie w rodzinie a przebieg procesów socjalizacji u dzieci*, „Chowanna” 1983, 2
- Pilkiewicz M., *Środowisko rodzinne a przebieg procesów wychowawczych*, „Oświata i Wychowanie” 1976, 14
- Pilkiewicz M., *Style wychowania*, Program telewizyjny NURT-u, 1980
- Płopa M.: *Funkcjonowanie społeczno-emocjonalne młodzieży a percepcja postaw matek i ojców*, „Psychologia Wychowawcza” 1983, 2
- Pluta A.: *Młodzież a dom rodzinny*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1979
- Pospiszyl K., *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych młodzieży*, PWN, Warszawa 1973
- Ranschburg J., *Lęk, gniew, agresja*, PWN, Warszawa 1980
- Rosenzweig S., *A general outline of frustration*, „Character and Personality” 1938, 7
- Rymarska M., *Postawy rodzicielskie w percepcji dzieci a ich agresywność i bierność społeczna*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Nr 427, „Prace Psychologiczne”, t. XI, Wrocław, 1979
- Skorny Z., *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*, PWN, Warszawa 1968
- Stach R., *Zachowanie agresywne*, Ossolineum, Wrocław 1989
- Tomaszewski T., *Aktywność człowieka*, [w:] M. Maruszewski, J. Reykowski, T. Tomaszewski, *Psychologia jako nauka o człowieku*, KiW, Warszawa 1966
- Tyszkowa M., *Osobowość i funkcjonowanie jednostki w sytuacjach społecznej ekspozycji*, „Przegląd Psychologiczny” 1977, 3
- Tyszkowa M., *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*, PWN, Warszawa 1986
- Zalewska M., *Niektóre przyczyny błędów wychowawczych powodujące zaburzenia zachowania u dzieci*, „Zagadnienia Wychowawcze w aspekcie Zdrowia Psychicznego” 1971, 5–6
- Ziemska M., *Postawy rodzicielskie*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1969
- Ziemska M., *Rodzina i dziecko*, PWN, Warszawa 1986